

ZBORNİK RADOVA O GRČKOM UTJECAJU NA ISTOČNOM JADRANU

Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana: Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 24. do 26. rujna 1998. godine u Splitu – Greek Influence along the East Adriatic Coast: Proceedings of the International Conference Held in Split from September 24th to 26th 1998,
Uredili/Editors: Nenad Cambi, Slobodan Čače i Branko Kirigin,
Književni krug, Split, 2002., 592 str.

Zbornik radova o grčkom utjecaju na istočnoj obali Jadrana donosi dvadeset i devet vrijednih priloga s istoimenog znanstvenog skupa održanog u Splitu u okviru manifestacije Knjiga Mediterana u rujnu 1998. godine. Prilozi su plod istraživanja trideset i jednog stručnjaka iz Hrvatske (15), Italije (4), Velike Britanije (3), Albanije (2), Slovenije (2), Francuske (1), Švicarske (1), Grčke (1), SAD (1) te Bosne i Hercegovine (1). Valja napomenuti kako svi sudionici nisu prilogom pridonijeli za zbornik, te je ovaj broj mogao biti i veći. Osim dubljeg istraživanja navedene problematike, jedan od razloga za organizaciju međunarodnog skupa i tiskanje zbornika bila je i činjenica što su mnoge manifestacije i skupovi u svijetu posvećeni Grcima, na Zapadu prolazili bez vijesti i podataka o Grcima na istočnoj obali Jadrana. Stoga je zbornik s priložima mahom pisanim na engleskom, talijanskom, francuskom, te u manjoj mjeri hrvatskom jeziku vrijedan doprinos koji ovu problematiku kvalitetno predstavlja ne samo domaćoj već i stranoj javnosti.

Na početku ovog opsežnog zbornika Lorenc Bejko razmatra tematiku mikenske nazočnosti i utjecaja u Albaniji na temelju brojnih predmeta mikenskog podrijetla pronađenih na više od trideset nalazišta na tlu Albanije (*Mycenaean Presence and Influence in Albania*, 9–24). Autor analizira nađene predmete i raspravlja o njihovu značenju, te iznosi tezu kako je Albanija u razdoblju komornog ukapanja bila dijelom egejskih trgovačkih puteva, dok je u palatinsko mikensko doba povezanost bila još jača zbog neposrednog dodira s graničnim područjem Mikene. Članak je praćen slikovnim priložima s crtežima nalaza i kartom nalazišta.

Rad o pretkolonijalnom arheološkom kontekstu grčkih naseobina na jadranskim otocima koji rasvjetljava odnose i veze Grka i domaćeg stanovništva prije utemeljenja kolonija (*Secret Histories: the Pre-colonial Archaeological Context for Greek Settlement of the Central Adriatic Islands*, 25–50) rezultat je zajedničkog truda šestorice autora – Vincea Gaffneya, Slobodana Čače, Johna Hayesa, Branka Kirigina, Petera Leacha i Nikše Vujnovića. Rad je posebno zanimljiv zbog napora na rasvjetljavanju predgrčkog sustava naselja na Braču, Hvaru, Visu, te utvrđivanja razloga koji su vodili Grke pri izboru mjesta za kolonizaciju. Problematiku dugotrajne grčke nazočnosti na području južnog Ilirika obrađuje Pierre Cabanes u prilogu naslovljenom *La présence Grecque sur la côte orientale de l'Adriatique en Illyrie du sud* (51–63).

Kult božice Afrodite na Jadranu zajednički obrađuju Lorenzo Braccesi i Benedetta Rossignoli u članku *Afrodite in Adriatico* (65–75). Mišljenje je autora kako se jadranski kult Afrodite uklapa u kulturni okvir koji upućuje na širenje korinskog utjecaja, odnosno utjecaja Sirakuze, slično kao i Diomedov jadranski kult. Utjecaj Sirakuze vidljiv je i iz članka Gabrielle Vanotti o Eneji na Korkiri Melajni (*Enea a Corcira Melaina*, 77–81).

Antičke vijesti o raširenosti Liburna na istočnoj obali Jadrana i dalje, do Krfa, te njihove interpretacije u znanstvenim radovima analizira i preispituje Slobodan Čače u prilogu pod naslovom *Corcira e la tradizione greca dell'espansione dei Liburni nell'Adriatico orientale* (83–100). Autor zaključuje kako se u izvorima ocrta kirkirsko podrijetlo predaje o raširenosti Liburna na prostoru od Krfa do Hilejskog poluotoka, vjerojatno zbog toga što je prodiranje

Korkirana upravo na prostor do Hilejskog poluotoka bilo uvelike obilježeno sukobima s Liburnima. Autor drži mogućim da su Liburni, postavši u klasično doba za Korkirane sinonim za negrčke i neprijateljske pomorce, naknadno uvedeni u predaju o osnutku korintske naseobine na Krfu.

Marjeta Šašel-Kos u radu posvećenom kralju Piru i ilirskom kraljevstvu, odnosno ilirskim kraljevstvima (*Pyrrhus and Illyrian Kingdom/s?*), 101–120) nastoji utvrditi područja što ih je osvojio Pir i koja su držali njegovi nasljednici, dok ih ponovo nije osvojio Agron, te dodatno rasvijetliti unutarnju organizaciju Ilirske države.

Tema rada Marija Lombarda je izvor poznat pod nazivom Lumbardska psefizma i okolnosti nastanka grčke kolonije na području Lumbarde koju je vjerojatno osnovala sirakuška kolonija Issa (*I Greci a Kerkyra Melaina [Syll. 141]: pratiche coloniali e ruolo degli indigeni*, 121–140). Autor drži kako se tu radilo o maloj koloniji s prvenstveno strateškim ciljem nadziranja prometa duž dalmatinske obale, kojoj vjerojatno nije prethodio dogovor s lokalnim zemljoposjednicima, već su doseljenici zauzeli teritorij i odmah utvrdili grad, a dogovor je možda postignut kasnije.

O odnosima Rimljana i jadranskih Grka piše Bruna Kuntić-Makvić u prilogu *Les Romains et les Grecs adriatiques* (141–158). Autorica ukazuje na dva glavna modela odnosa o kojima sliku pružaju u prvom redu literarni izvori, većinom djela grčkih pisaca koji su bili rimski podanici ili rimski građani, te stoga u objektivnost njihove slike tih odnosa znanstvenici s pravom sumnjaju. Prvi model je češće zastupljen u izvorima, a pruža gotovo idiličnu sliku prijateljstva Rimljana i Grka kao predstavnika civilizacija koje se zajedno suprotstavljaju barbarstvu. Kako su jadranski Grci nedvojbeno bili slabija strana, oblikovala se predodžba o Rimljanima kao dobrohotnim zaštitnicima koji brane red i pravdu ne tražeći ništa zauzvrat. Drugi model ukazuje na sukob interesa i konkurenciju, odnosno na grčki otpor bivšim saveznicima Rimljanima, čiji podanici na kraju postaju. Takvi se odnosi u literarnim izvorima rijetko spominju, ali njih dopunjavaju epigrafski spomenici.

U prilogu praćenom bogatim slikovnim materijalom pod naslovom *Notes on Paros and the Colonies Anchiæ and Pharos on the Dalmatian Coast* (159–194) Demetrius Schilardi, u vezi s kolonijama Faros i Anchiæ, donosi pregled rezultata istraživanja Parosa, njegove snage i mogućnosti pokretanja kolonizatorskih ekspedicija, vjerojatnost dolaska na jadranski prostor uz pomoć Eretrije, te daje mogući kronološki okvir nazočnosti Parana u Jadranu. Poznavanju prošlosti Farosa prilog je dao Božidar Slapšak člankom *Nova opažanja o parcelaciji Chore Farosa* (195–212), ukazujući na vjerojatnu postupnost zaposjedanja agrarnog zemljišta u okolici ovog grčkog naselja. Istor koloniji posvećen je i prilog Jasne Jeličić-Radonić o novijim arheološkim istraživanjima koja bacaju drugačije svjetlo na izgled i veličinu Farosa (*Pharos – città antica. Nuove scoperte archeologiche dalla Faros greca ed ellenistica*, 221–240). Ova su istraživanja pokazala kako se radi o gradu s pravilnim rasterom ulica, opasanom masivnim bedemima, a ukazala su i na prostor koji je obuhvaćao. Lokalnu keramičku proizvodnju u Pharosu obradili su Branko Kirigin, John Hayes i Peter Leach pružajući sustavni pregled nalaza koji svjedoče o proizvodnji različitih vrsta posuda, pitosa, opeka, kupa i utega za tkalačke stanove u IV. i III. stoljeću prije Krista (*Local Pottery Production at Pharos*, 241–260).

Grčke podjele zemljišta na otocima Hvaru, Visu i Korčuli razmatra Marin Zaninović (261–287). Tragovima grčke nazočnosti na Korčuli, te lokacijama na kojima valja produbiti istraživanja, bave se Dinko Radić i Bryon Bass u članku pod naslovom *Back to the Current Greek Reality od Korčula: The Ground Situation Reviewed, New Evidence, and Future Investigations* (289–302).

U prilogu naslovljenom *Glava božice iz Isse (Vis, otok Vis)* (303–310) Nenad Cambi

zastupa mišljenje kako se radi o kipu Artemide, rađenom po uzoru na Praksitelove kipove. S obzirom na materijal izrade (bronca), mišljenja je kako se radi o grčkom originalu s kraja IV. ili početka III. stoljeća prije Krista, a ne rimskoj kopiji. Uz to iznosi mišljenje kako je taj kip bio inspiracija za žensku glavu na isejskom novcu, koji na reversu ima zvijezdu. Mirjana Sanader u tekstu *Issa prije Dionizija I. Sirakuškog? Novi prilog staroj hipotezi* (311–318) upozorava na figurice od terakote iz V. i IV. stoljeća prije Krista, pronađene na Visu i drugim lokalitetima, koje se čuvaju u Arheološkom muzeju u Splitu. Vrijeme u koje su datirane ove figure i njihova funkcija ukazuju na postojanje helenskog naselja u Issi između 450. i 350. godine prije Krista. Studiozni rad *Monetary Circulation on the Island of Vis (Issa), c. 350 B. C. – A. D. 600* (319–374) kojemu su autori Maja Bonačić Mandinić i Paolo Visonà predstavlja rekonstrukciju cirkulacije novca na otoku Visu od grčkog razdoblja do kasne antike. Ovaj opsežan rad uključuje i niz tabelarnih i slikovnih prikaza novca nađenog na Visu.

Dva su priloga posvećena antičkom Trogiru. Vanja Kovačić u prilogu *Nuove scoperte nella Tragurion ellenistica (375–395)* daje pregled ranijih nalaza iz helenističkog razdoblja trogirske povijesti, kao i novijih istraživanja. Pregled je upotpunjen slikovnim materijalom, kao i prilog koji mu slijedi. Prilog Ive Babića nosi naslov *Sjeveroistočni bedemi antičkog Trogira (397–414)*, a obrađuje nalaze do kojih se došlo sondom ispred apsida trogirske katedrale postavljenom 1979. godine.

Prilog *Novi helenistički nalazi iz Salone i Narone (415–421)* Emilija Marina govori o istraživanjima koja je pod njegovim vodstvom proveo Arheološki muzej u Splitu na ovim antičkim lokalitetima krajem osamdesetih i tijekom devedesetih godina prošlog stoljeća. Na području Salone upozorava na predrimске građevine na području Manastirina. U istraživanju Narone valja istaknuti otkriće Augusteuma i istraživanje foruma u Naroni, te otkriće ostataka ranijeg emporija ispod istraživanog foruma.

Problematiku grčko-ilirskih veza obrađuje Miroslav Katić u radu *Greeks and the Hinterland of Western Balkans (423–433)*. Veze Grka i Ilira autor dijeli na razdoblje prije i poslije osnivanja grčkih kolonija Isse i Farosa. Grčki materijal, prvenstveno ratnička oprema, uvezio se na područje zapadnog Balkana već od VIII. stoljeća prije Krista. Autor se osvrće i na nalaze spaljenih ilirskih naselja na Hvaru koja su prethodila grčkoj kolonizaciji, a u čijim je spaljenim slojevima također utvrđen grčki keramički materijal. Nadalje, razmatra nalaze grčke i italske robe u zapadnobalkanskoj unutrašnjosti, upozoravajući kako su metalurška središta i bogata ležišta raznih metala mogla biti razlog kontinuiranih višestoljetnih kontakata grčkog i italskog svijeta sa zapadnobalkanskom unutrašnjošću. Ističe ulogu gradine u Ošanićima kod Stoca kao trgovačkog posrednika između ilirske unutrašnjosti i Jadrana.

Najranijem razdoblju kovanja novca u Epidamnu, te nazivima Epidamno i Dirahij posvećen je prilog Lide Miraj (*The Earliest Coinage of Epidamnos/Dyrrachion as a Source, 435–470*). Autorica upozorava kako je Epidamno na novcu imao korinške simbole, te bi ga trebalo smatrati korinškom kolonijom.

Najstarijem sloju arheoloških nalaza u podmorju hrvatskog dijela Jadrana posvećen je prilog Marinka Petrića praćen autorovim crtežima (*Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana – podmorsko-arheološka evidencija, 471–484*). Autor, uz stručni osvrt, daje pregled nalaza na oko pedesetak nalazišta od kojih ni jedno do sada nije temeljito istraženo. Za oko petnaestak nalazišta pretpostavlja kako su nastali kao posljedica brodoloma. Ova nalazišta ukazuju na plovidbene puteve. Posebno ističe bogat sidrišni talog luke Faros. Dosadašnji nalazi ukazuju kako se uglavnom radi o dvije glavne skupine predmeta: korinškim proizvodima, uključujući i proizvode korinških kolonija, te proizvodima s područja južne Italije i Sicilije.

Arheološka istraživanja na rtu Ploča (*The Archeological Excavations on Cape Ploča*

[*Promunturium Diomedis*], 485–497) tema je članka Siniše Bilića Dujmušića, a donosi pregled rezultata istraživanja izvršenih 1996.–1997. godine kod sela Ražanj, nedaleko od šibenske Rogoznice. Rt Ploča ili Punta Planka od XVII. se stoljeća identificira kao *Promunturium Diomedis* koji spominje Plinije Stariji, a među pomorcima se stoljećima smatra granicom sjevernog i južnog Jadrana zbog navigacijskih i meteoroloških posebnosti, kojima za helenističko doba valja dodati psihološku granicu koju je za grčke pomorce vjerojatno predstavljao ulazak u vode Liburna. Među ulomcima keramike pronađen je i ulomak s imenom Diomeda, kao i ulomci s imenima raznih donatora, što potvrđuje pretpostavke o postojanju Diomedova svetišta na tom mjestu. Autor smatra kako su neki dijelovi priče o Diomedovu djelu na tom mjestu kasnije uključeni u legendu o bl. Ivanu Trogirskom kojem je posvećena srednjovjekovna crkva na istom poluotoku.

Grčki i helenistički nalazi u Istri i Kvarneru naslov je rada Kristine Mihovilić (499–519) praćenog bogatim slikovnim prilozima. Grčke importe s podacima o mjestu i okolnostima nalaza može se za sada pouzdano pratiti od VI. stoljeća prije Krista dalje, iako ima znakova koji ukazuju na veze još od mikenskog doba. Bogatstvom i brojnošću grčkih i helenističkih nalaza među nalazištima u Istri izdvaja se Nezakcij. Vjerojatno se iz njega uvezena grčka roba dalje širila poluotokom, a možda i prema području istočnog Veneta.

Veljko Paškvalin obrađuje *Helenistički sloj nekropole ilirsko-panonskog plemena Dezidijata na Kamenjači u Brezi kod Sarajeva* (521–538). Ovaj sloj ukazuje na utjecaj grčke kulture u doba dezidijatske samostalnosti i na trgovačke veze. Autor naglašava kako su rezultati koje donosi preliminarni.

Na kraju zbornika tiskana su dva kraća priloga – prvi Branka Kirigina pod naslovom *Fulcrum iz Ostrovice* (541–545) i drugi Tomislava Šeparovića naslovljen *Isejski novac iz Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika* (545–547).

Zaključnu riječ dao je Pierre Cabanes (*Conclusions de la Conférence internationale 'Greek Influence along the East Adriatic Coast' – Zaključci međunarodnog znanstvenog skupa 'Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana'*, 551–555) istakavši nove doprinose i na skupu iznesene nove rezultate istraživanja, ali i područja koja bi dodatno trebalo osvijetliti. Ovaj je vrijedni zbornik opremljen kazalima osobnih imena i zemljopisnih naziva koji olakšavaju snalaženje u opsežnom tiskanom materijalu, što je hvalevrijedan doprinos izdanju, posebno stoga što su kazala u zbornicima radova rijetka pojava. Svi su radovi objavljeni u ovom zborniku, izuzevši dva kraća tiskana na kraju, kategorizirani kao izvorni znanstveni radovi. Opsegom i kvalitetom ovaj zbornik radova predstavlja vrijedno izdanje, s izvrsnim presjekom dosadašnjih dostignuća i nezaobilazno polazište u daljnjim istraživanjima naslovne problematike. Autorima koji su tome pridonijeli velikim odazivom, izdavaču, a posebno urednicima stoga valja uputiti svaku pohvalu.

Zdravka JELASKA MARIJAN

ILUSTRIRANA KRONOLOŠKA POVIJEST HRVATA

Ante NAZOR – Zoran LADIĆ, *Povijest Hrvata / Ilustrirana kronologija*
(*History of Croats / Illustrated Chronology*),
Multigraf, Zagreb, 2003., 487 str.

Sam naslov ovog iznimno uspjelog knjiškog pothvata, djela dvojice mladih hrvatskih povjesničara mr. Ante Nazora i mr. Zorana Ladića udruženih s uglednom izdavačkom kućom Multigraf iz Zagreba, podsjeća nas na slična izdanja, primjerice na *Ilustriranu povijest Hrvata*, objavljenu 1971. godine u izdanju zagrebačke Stvarnosti, zatim na knjigu *Iz riznice hrvatske povijesti i kulture* Anđelka Mijatovića (Školska knjiga, Zagreb, 1996.) i *Kronologiju* Ive Goldsteina (Novi Liber, Zagreb, 1996. i 2002.). Za razliku od spomenutih publikacija, naši se autori obilno koriste izvornim povijesnim vrelima, što njihovu djelu daje životnost i zanimljivost. Osim toga, njihov je tekst dvojezičan, hrvatski i engleski, što znači dostupan daleko većem broju čitatelja te se s pravom može reći da predstavlja hrvatski prozor u svijet, posebno kad se zna koliko je oskudna današnja naša povijesna prezentacija u svijetu.

Povijest Hrvata / Ilustrirana kronologija metodološki je zamišljena i izvedena u skladu s načelima suvremene povijesne znanosti. Autori se trude svoje postavke ilustrirati ne samo vizualno, faksimilima, kartama i fotoprilozima, a svoja tumačenja nastoje potkrijepiti sigurnim povijesnim činjenicama.

Koncepcija knjige obuhvaća sve segmente života hrvatskog naroda kroz povijest, od oko 600. godine do našeg vremena. Zastupljeni su najznačajniji društveni, gospodarski, kulturni, politički, prosvjetni, vjerski i znanstveni događaji u četrnaeststoljetnoj povijesti hrvatskog naroda. Sadržaj djela upravljen je prije svega na političku povijest Hrvata, procese stvaranja državne zajednice i borbu za očuvanje posebnog državnopravnog položaja Hrvatske u višenacionalnim državama. Autori ističu višestoljetni žestok otpor hrvatskog etničkog korpusa otomanskim osvajanjima i povijesnu činjenicu da je na cijelom hrvatskom prostoru u neprekinutom nizu stoljeća trajalo ratno stanje, pa je s više podataka zastupljen sraz s otomanskom vojnom silom u rasponu od 15. do 17. stoljeća. U knjizi se posebno apostrofiraju najnovije razdoblje hrvatske povijesti, krvava ratna epopeja iz početka devedesetih, koja završava oslobođanjem okupiranih teritorija 1995. godine. Razdoblje Domovinskog rata, što je razumljivo, tekstovno je najopširnije zastupljeno.

Knjiga je podijeljena u nekoliko zasebnih kronoloških cjelina, tradicionalno zastupljenih u hrvatskoj historiografiji: 7.–9. stoljeće (str. 18–22) analizira izvore o seobi, kristijanizaciji i stvaranju hrvatske državne zajednice; razdoblje od 9. stoljeća do 1102. godine (str. 22–64) ilustrira događaje u Hrvatskoj za vladanja narodne dinastije; vrijeme od 1102. do 1526. (str. 65–164) ocrta zbivanja vezana uz uniju s Mađarima, tj. Ugarsko-Hrvatsko Kraljevstvo pod dinastijom Arpadovića (1102.–1301.), Anžuvina i vladara različitih kuća, odnose prema Mletačkoj Republici i ratove s Otomanskim Carstvom; u godinama 1527.–1918. autori prikazuju Hrvatsku i njezine teritorije u sastavu zemalja Habsburške Krune, Mletačke Republike i Otomanskog Carstva, stvaranje moderne Hrvatske (1848.) te Prvi svjetski rat (str. 164–332); dio pak od 1918. do 1941. analizira hrvatsku povijest u zajednici s južnoslavenskim narodima unutar Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1918.–1929.) i Jugoslavije (str. 332–351); događaji 1941.–1945. podastiru tekstovne informacije i slikovne priloge vezane uz Nezavisnu Državu Hrvatsku i hrvatski antifašistički pokret (str. 351–376); razdoblje od 1945. do 1991. otkriva status Republike Hrvatske u drugoj Jugoslaviji (str. 376–404); konačno, godine 1991.–1995. posvećene su burnim događajima vezanim uz prve višestranačke izbore, Domovinski rat, stvaranje

i međunarodno priznavanje samostalne Republike Hrvatske te borbu za opstojnost Hrvata u Republici Bosni i Hercegovini (str. 404–464). Prilozi na kraju knjige sadržavaju napomene autora (str. 467), rječnik (str. 468), kratice (str. 469), kratak podsjetnik na najnovija zbivanja 1996.–2002. (str. 470–472), kronotaksu hrvatskih vladara, banova, banskih namjesnika, hercega i kraljevskih komesara (str. 486–487).

Fascinira objektivnost mladih autora, koji u spornim pitanjima nastoje predstaviti događaje neovisno o osobnom i subjektivnom kutu gledanja, što je jasno vidljivo u tumačenju etnogeneze hrvatskog naroda, predstavljajući vrlo suvislo i *'sans parti pris'* najrazličitija dosad iznijeta mišljenja.

Sadržaj knjige je ekvilibriran s tim da je, kako je već istaknuto, više pažnje posvećeno najnovijim zbivanjima vezanim uz Domovinski rat, osamostaljenje, međunarodno priznanje i demokratizaciju društva i institucija Republike Hrvatske. Dostatna pažnja posvećena je svim razdobljima nacionalne povijesti, ali je ipak posebno istaknuto višestoljetno razdoblje borbi s Turcima u očuvanju nacionalne samobitnosti i pripadnosti rimskokršćanskoj civilizaciji i kulturi. Autori žele naglasiti neprekidno ratno stanje na hrvatskom prostoru u doba otomanskih osvajanja, Hrvatsku prikazati kao trajno ratište, a Hrvate kao odlučne borce *'za slobodu zlatnu'* u obrani *'reliquia reliquiarum olim inclyti Regni'*. I u ovom dijelu knjige autori najčešće prepuštaju riječ izvornim povijesnim vrelima, zapisima, svjedočanstvima i suvremenim historiografskim dosezima.

Među najpozitivnije elemente ovog uistinu vrijednog djela spada i stavljanje naglaska na intelektualna gibanja, znanost i umjetnost, snažne i nezaobilazne veze Hrvata s kulturnim narodima zapadne ekumene i njihov ne mali prinos razvoju europske znanosti i kulture. U ovom segmentu djelo dvojice mladih kolega nadvisuje sva dosadašnja ostvarenja, a njegovo podastiranje javnosti nesumnjivo će potaknuti nova istraživanja i pokušaje na spomenutom području.

Nazor-Ladićeva *Povijest Hrvata / Ilustrirana kronologija* sadrži i niz svjedočanstava stranih analista, kroničara, povjesničara, putopisaca i hodočasnika, koji su stoljećima krstarili hrvatskim zemljama, ostavljajući zanimljive zapise i svjedočanstva o Hrvatima, običajima, susretljivosti i gostoljubivosti, bogatstvu naših gradova i kulturnom pregalaštvu njihovih stanovnika. U jeku isticanja našeg europeizma knjiga mr. Ante Nazora i mr. Zorana Ladića izvrsno je svjedočanstvo naše povezanosti sa zemljama sjevernog Mediterana i s cijelom Europom preko studenata, profesora, znanstvenika, umjetnika, političara, branitelja europske civilizacije, dokaz da je današnja žudnja za Europom svojevrstan anakronizam, jer su Hrvati stoljećima davali svoj obol europskim integracijama kako na crkvenom i diplomatskom, tako i na kulturnom i znanstvenom polju, ne izostavljajući ni vojno-obrambeni aspekt.

Povijest Hrvata / Ilustrirana kronologija mr. Ante Nazora i mr. Zorana Ladića predstavlja nezaobilazno pomagalo hrvatskim povjesničarima. Zaslužene čestitke i izdavačkoj kući Multigraf iz Zagreba za uspješno ostvarenje ovog po mnogo čemu izuzetnog knjižarsko-tiskarskog pothvata.

Franjo ŠANJEK

IZVORI O BOSANSKO-HUMSKIM SREDNJOVJEKOVNIM KRŠĆANIMA

Franjo ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.–15. st.)*, Barbat, Zagreb, 2003., 397 str.

Novotiskana knjiga akademika Franje Šanjeka *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.–15. st.)*, Zagreb, 2003., jedan je od plodova rada toga učenog i uglednog hrvatskog dominikanca, crkvenog povjesničara i teologa na tematici bosansko-humskih srednjovjekovnih kršćana. Dovoljno je letimično pogledati objavljene bibliografske jedinice akademika Šanjeka pa odmah uvidjeti da se tom problematikom bavio kontinuirano nekoliko desetljeća, iz čega se posebno može izdvojiti njegova objavljena disertacija pod naslovom *Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, Zagreb, 1975.

Šanjekova je nova knjiga s izvorima o bosansko-humskim srednjovjekovnim kršćanima kruna njegova dosadašnjeg rada i uopće hrvatske historiografije na toj problematici. U njoj su na jednom mjestu doneseni, na suvremeni hrvatski prevedeni, komentirani i istumačeni relevantni izvori o bosansko-humskim srednjovjekovnim kršćanima. Izvori time postaju dostupni javnosti, koja će svojim čitanjem donositi nova razmišljanja o toj problematici. Da se kojim slučajem to djelo pojavilo bar pedesetak godina ranije, historiografija bi o fenomenu srednjovjekovnih bosansko-humskih kršćana, u odnosu na mišljenje Božidara Petranovića, Franje Račkoga, Dragutina Kniewalda i drugih, zauzela potpuno drukčije stajalište. Naime, ranije su mnogi od ovdje prezentiranih izvora bili nepoznati i nedostupni mnogim istraživačima; do njih se dolazilo veoma teško i bili su dostupni samo pojedincima.

U naslovu novoga Šanjekova djela upotrijebljen je izraz *bosansko-humski krstjani*. Točnije bi bilo *bosanski i humski* jer su Bosna i Hum tek od bana Stjepana II. Kotromanića državna cjelina pod zajedničkim banom, no i tada su pa i dalje zadržale pojedine osobine država sastavnica, kao uostalom i druge državne jedinice unutar kasnijeg Bosanskog Kraljevstva. Termin *krstjani*, koji se doduše u tom obliku upotrebljava u domaćim izvorima, jest izričaj tadašnjeg pisanog hrvatskog govora pa bi ga trebalo pisati istaknuto, a u suvremenom hrvatskom jeziku, kojim autor piše, kao *kršćani*, jer su oni doista bili istinski kršćani i barem u početku katolici.

Treba imati na umu da je akademik Šanjek autoritet u hrvatskoj crkvenoj povijesti, kao što je nekoć bio, a i danas je, njegov imenjaka Franjo Rački, te je stoga rizično kritički se osvrtni na njihova djela. Ipak, držim da, kao što je Rački za srednjovjekovne kršćane u Bosni i Humu uveo u historiografiju pogrješan naziv *bogumili*, sličnu pogrješku čini i Šanjek kad ih naziva *heterodoksnim kršćanima*. Oni se dakle sami u svojim izvorima nazivaju *krstjani*, prevedeno u današnji hrvatski jezik *kršćani*, a *bogumili*, *patareni*, *maniheji* i sve drugo pogrđni su nazivi za njih, na temelju kojih im se, bar prema stranim izvorima, svašta pripisivalo. Brojni doneseni strani izvori sadrže analogije ili sličnosti ispovijedanja raznih krivovjercaca, što stvara bojaznost o stvarnoj slici naučavanja bosanskih i humskih kršćana. Stoga su domaći izvori, u prvom redu isprave bosanskih i humskih vladara i velmoža, izvori prvog reda, koji su nastali i pisani upravo od onih koje su Mlečani, ugarska crkvena i svjetovna vlast, papinske odredbe i drugi saveznici proglašavali krivovjercima ili, kako to hoće Šanjek, “heterodoksnim krstjanima” ili inovjercima u odnosu na vjeru Katoličke crkve. Međutim, kad bi se objektivno pristupilo stvarnom vjerovanju tih *krstjana*, došlo bi se do spoznaje da su oni bili *katoličniji i ortodoksniji* vjernici od većine katolika i pravoslavaca onoga vremena. Upravo to i sam Šanjek sugerira kad na str. 31–32 svoje nove knjige rezimira da se bosansko-humski kršćani, kao i mnogobrojni egzaltirani poricatelji odveć materijaliziranog europskog kršćanstva u srednjem vijeku, iskreno zalažu za

povratak izvornoj komunitarnosti Pracrkve, idealu prvih kršćana, opisanom u *Djelima apostolskim* i Pavlovim *Poslanicama*. Prakticirajući život u duhu zajedništva u svakodnevnom dodiru s marginalnim ljudima – gradskom sirotinjom, prezaduženim ruralnim pučanstvom, žrtvama demografske eksplozije, gospodarskim i monetarnim transformacijama – bosanski su i humski kršćani ispravno shvatili da izobilje jednih u sebi uključuje bijedu drugih, ali su izlaz iz društvene krize uzaludno tražili u pesimističkom pogledu na svijet, pa su se onda i oni, kao i mnoge druge lokalne kršćanske zajednice, uz blagoslov političkih ciljeva i jezične barijere, našli u sukobu s institucionalnom Crkvom i završili na listama krivovjeraca. Već sam učeni Rački i njegovi sljedbenici priznaju da je teško uskladiti latinske i domaće izvore o bosansko-humskim kršćanima, posebno kad je riječ o njihovom vjerovanju. Danas se, kao i prije, u historiografiji krivo pristupa tom problemu, jer se na jednoj strani njime bave medievisti koji nisu i teolozi pa ne mogu ni domisliti stvarnost, a na drugoj medievisti koji su ujedno i katolički teolozi, koji su pak objektivno najpozvaniji za razumijevanje tog problema, ali su ograničeni papinskom nepogriješivošću i nepogriješivošću njegovih zastupnika i velikocrkvenih dostojanstvenika ondašnje ugarske Crkve. Na temelju višestrukih analiza izvora može se doći do spoznaje da su prema stranim latinskim izvorima bosanski i humski kršćani *krivovjerci*, a prema domaćim – *pravovjerci*. Iz toga i proizlaze podvojena mišljenja o tom predmetu u historiografiji. Latinski ili zapadni izvori ni do danas nisu pretrpjeli kritiku. Prema pojedinim njihovim piscima krivovjertje je i liturgija na narodnom jeziku, jer Bog razumije molitvu samo na tri sveta jezika – latinskom, grčkom i hebrejskom. Mnogi su članovi bosanskih i humskih kršćana redovnici, izdanci hrvatskih benediktinaca, bar do sredine XIII. stoljeća, protivnici grgurovske reforme, koji se zbog agresivne politike ugarske crkvene i svjetovne vlasti postupno počinju udaljavati od Rima. Upravo oko sredine XIII. st. bosanskim biskupom postaje *latinaš*, premješta se biskupsko sjedište iz Bosne u Đakovo, a umjesto Dubrovnika metropolijom Bosanskoj biskupiji postaje Kaloča. Ironijom povijesti, biskup Ponsa, toliko hvaljeni i prekaljeni križarski borac, napušta “svoje stado” u do tada jedinstvenoj katoličkoj dijecezi u Bosni i prelazi u Đakovo, gdje se god. 1252. spominje kuća u kojoj stanuje bosanski biskup, a nešto kasnije (1255.) i katedrala sv. Petra.

Najveća vrijednost prikazivane knjige jesu doneseni izvori. Već je spomenuto da strani latinski ni do danas nisu pretrpjeli objektivnu i cjelovitu kritiku. Nakon višestoljetnog progona hrvatskog glagoljskog bogoslužja u hrvatskim i dalmatinskim biskupijama i mletačkog proskribiranja omiških gusara, sve se više počinje govoriti o krivovjertju u Bosanskoj biskupiji. Teren su pripremali Mlečani sa splitskim nadbiskupom Bernardom, koji progoni nepoželjne kršćane iz Splita i Trogira u Bosnu. Prognanima se oduzimaju dobra i daju drugima. U igru su uvučene ugarske crkvene i svjetovne vlasti. Dukljanski kralj Vukan, čiji je veći dio kraljevstva na udaru pravoslavlja, iz vlastite računice optužuje nevinog bosanskog bana Kulina poradi gostoprimstva prognanika u Bosni. Što su papin kapelan, legat Ivan de Casemaris, i kapelan dubrovačkog nadbiskupa, đakon Marin, otkrili krivovjernog kod bosanskih kršćana na Bolinom Poilu? Ništa! I *Splitski statut* iz god. 1312., kada spominje krivovjertce, govori neodređeno o njima, ali bez milosti donosi određen iznos kazne. Slične su odredbe i *Trogirskog statuta* iz XIV. st.; za njega su krivovjerci pristaše *hrvatske Crkve*, kršćani koji se mole Bogu na hrvatskom ili *barbarskom* jeziku. Takve se nakon osude pretvaralo u pepeo, a njihova su se materijalna dobra dijelila napola službenicima državne i crkvene vlasti. Ako bi se tko usudio primiti optuženog ili reći da je nevin, i takvom je određivana novčana kazna. Sva će se ta inkvizitorska općenitost ponoviti i u Bosni. Zašto se prvi bosanski biskup latinaš, Ivan iz Wildeshausena, odriče biskupske časti i vlasti u Bosni? On se, naime, kao pravi kršćanin uvjerio da u Bosni nije posrijedi krivovjertje, već nešto drugo. Dominikanci ustvari nisu u Bosni imali

dovoljno posla pa su izmišljali probleme, kao na primjer *invalidnost* braka hrvatskih vjernika u Bosni (1235.) i drugo. Slično je bilo i s franjevcima. Ta se dva reda, umjesto da složno i bratski rade, međusobno otimaju za Bosnu, u kojoj borbi, naklonošću mletačkih papa, pobjeđuju potonji. Osim svoga vjerskog poslanja, jedni su u službi ugarske, a drugi mletačke politike.

Prije Bosne takav se prizor odigrao u Hrvatskoj, gdje se gase mnogi benediktinski samostani, a na njihovim temeljima podižu dominikanski i franjevački. U Bosanskoj vikariji sve do dolaska Turaka prevladavaju franjevci mletačkog podrijetla, a dolaskom Turaka, kad je bilo najpotrebnije širenje kršćanskih vjerskih istina, oni u Bosni nestaju, a ostaju uglavnom domaći franjevci, Hrvati. Današnji katolik s prosječnom naobrazbom u pismu bosanskog *dida* Radomira iz god. 1404. (8. I.) ne nalazi krivovjerja. Isto tako ni u ispravi *dida* Mirohne god. 1427., koja započinje u ime Trojstva (U ime Oca i Sina i Svetoga Duha). Gdje ju tu krivovjerje? Nema ga ni na srednjovjekovnim nadgrobnim spomenicima bosanskih i humskih kršćana. Natpis na *biligu*, *mramoru* ili *kamiku*, kako oni sami nazivaju svoje nadgrobne spomenike, glasi na suvremenom hrvatskom: "Ovdje leži dobri gospodin (čovjek) gost Mišljen komu je Abraham po zakonu priredio veliko gostoprimstvo. Dobri gospodine (čovječe), kad dođeš pred našega jedinog Gospodina Isusa, spomeni se i nas, njegovih slugu. Pisa G. M." Gdje je tu krivovjerje? Slično je i na *biligu* gosta Milutina: "U ime tvoje prečista Trojice, bilig gospodina gosta Milutina rodnom iz Cernice..." Ima li ga tu? Pismo franjevca Ivana Kapistrana papi Kalistu od 4. srpnja 1455. ništa konkretno ne govori o krivovjerju bosanskih i humskih kršćana. Sve se u njemu navedene općenitosti odnose općenito na krivovjerce, kao i u mnogim drugim stranim latinskim izvorima. Zar prisega predstavnika kršćana Bosanskog Kraljevstva pred papom Pijom II. od 14. svibnja 1461. nije jasan dokaz pravovjernosti tih kršćana? Ako ih je inkvizicija ostavila na životu, onda su stvarno bili bolji kršćani od onih koji su okruživali papu Pija II. U dokumentu *salvum conductum* danom gostu Radinu Butkoviću od strane Senata Mletačke Republike 10. ožujka 1466. nema ni trunke krivovjerja. Latinski su izvori puni općenitosti o krivovjerju koje se pripisivalo bosanskim i humskim kršćanima, iako nije imalo veze s njima. Rajner Sacconi u svojoj *Sumi o katarima i leonistima* 1250. godine navodi za *slavonsku*, *filadelfijsku*, *grčku*, *bugarsku* i *dragovičku* krivovjersku crkvu sveukupno oko 500 članova, a tolika se buka dizala oko krivovjerja u Bosni. Petar iz Bodroga u *Kratkom pregledu početaka Ugarske dominikanske provincije* oko god. 1259. općenito navodi krivovjerce u Bosni i Dalmaciji, koje naziva *Slavonskom crkvom*, navodeći i njihovo spaljivanje na lomači, ali ništa konkretno ne donosi o kakvom se krivovjerju radi. Izjava Jakova Becha iz Chierija pred inkvizicijskim sudom 1388. godine ne može biti mjerodavan sud o bosansko-humskim kršćanima jer je dana pod prisilom. Ništa od zabluda krivovjeraca iz Chierija nema u vjerovanju bosansko-humskih kršćana, bar prema sačuvanim bosansko-humskim izvorima. U *Komentarima o čudnim stvarima* pape Pija II. navodi se oko 40 tobožnjih heretičkih prvaka koji su iz Bosne pribjegli humskom vladaru Stjepanu Vukčiću Kosači. Trojicu je njihovih prvaka ninski biskup Natalis de Venetiis, karmelićanin, doveo svezane papi Piju II., koji ih je navodno poučio o kršćanskoj dogmi i privolio da prihvate dokumente Rimske crkve. Sva trojica su vraćena bosanskom kralju, navode isti *Komentari*, od kojih su dvojica ostali u katoličkoj vjeri, a treći je tijekom sprovođenja ponovno pribjegao Stjepanu Vukčiću Kosači. Zar svezan i maltretiran čovjek može postati istinski katolik? Ovdje se očito radilo o političkoj podobnosti, u što se po svojoj prilici uvjerio i sam papa, po kojoj je dvojici oprostjen prijestup, a trećemu nije, te je stoga ponovno pribjegao susjednom vladaru.

Ni latinski literarno-teološki spisi o bosansko-humskim kršćanima do danas nisu pretrpjeli objektivnu i potpunu kritiku. Izvrstan primjer za to je *Rasprava između rimokatolika i bosanskog patarena*, koju je oko 1250. godine vjerojatno sastavio Pavao Dalmatinac. Autor je

toga izvora, dakle, učeni dominikanac, sveučilišni profesor u Bologni, a po svoj prilici dalmatinski Mlečanin, što dovoljno govori u kojem će se pravcu voditi rasprava. Mnogi su upiti u njegovoj raspravi neodređeni i ne tiču se bosanskih i humskih kršćana. Navodnom se bosanskom patarenu mnoga pitanja stavljaju u usta i onda se na njih daju školska objašnjenja. Cijela rasprava izgleda kao da je unaprijed sastavljena u kabinetu učenog teologa, ili je stvarana pod prisilom nad nekim nepoćudnim redovnikom. Optužbe su unaprijed formulirane i odnose se općenito na krivovjerje, a žrtveni sugovornik bi trebao biti bosanski kršćanin. Ako je u vrijeme te rasprave u Bosni postojalo krivovjerje, zašto se onda sjedište Bosanske biskupije prenosilo u Đakovo? Zašto se dominikanci i franjevci otimaju o inkvizitorsku službu u Bosni umjesto da zajednički djeluju na suzbijanju krivovjerja, ako ga ima? Prvi dio rasprave govori o razlici u krštavanju, a bosansko-humski izvori jasno svjedoče o istovjetnosti sakramenta krštenja bosanskih i humskih kršćana s rimokatoličkim. Zar se u povijesti Crkve među teolozima nisu vodile rasprave o valjanosti krštavanja? *Rimokatolik* stavlja u usta navodnom bosanskom *krivovjerju* da su on i njegova bosanska brda raskol i da je rimokatolicima glava Krist. Zar i bosansko-humskim kršćanima nije središte Krist? Učeni teolog iznosi općenit prigovor hereticima pa onda preko leđa bosanskih kršćana kaže da su pobjegli ili u brda Lombardije ili u brda Bosne. Zaključuje da je prava vjera u gradovima s popločanim trgovima, kamenim zgradama i crkvama, gdje su biskupi i učeni ljudi, a ne u brdima, šumama, šikarju i drvenim nastambama. Zar Bog nije nazočan u svakom kršćaninu gdje se god on nalazio? Zašto je onda Isus održao govor na Gori, zašto je molio na osami (u Getsemani), zašto je učinio mnoga čuda na otvorenom, zašto je ozdravljao ljude u siromašnim kućama od trstike i slične obične građe? Samaritansko milosrđe bosansko-humskih kršćana učeni *rimokatolik* proglašava krivovjerjem, jer tobože čine djela milosrđa prema otpadnicima. Usporedba se s vukovima nikako ne može odnositi na bosansko-humske kršćane. Oni su upravo trpjeli razdiranje od strane članova mletačke i ugarske političke i crkvene vlasti u vučjoj koži. To i sam *rimokatolik* potvrđuje kad u nastavku rasprave kaže da ih progone zbog toga što, po rimokatoličkom uvjerenju, uništavaju vjeru. Prigovara im da iz Svetog pisma uzimaju ono što na njih ne spada, navodi načine starozavjetnog progona, svrstava se na stranu Božjih miljenika, kao da je Bog samo njegov i njegovih prijatelja. Čak i u pitanju suzdržljivog življenja i ishrane pronalazi razloge za progon bosanskih kršćana. I kad ga navodni *krivovjerac* pita zašto se progone samo oni u Bosni, *rimokatolik* donosi tri razloga koje pak opravdava svetopisamskim citatima. I tako dalje. Nakon raspravljanja o Ivanu Krstitelju i prelaska na razgovor o uskrsnuću tijela, *rimokatolik* u osobi učenog profesora u navedenoj raspravi preuzima monolog do kraja razgovora. Na samom kraju rasprave daje preporuku u prijetjećem tonu, što pokazuje da je sugovornik bio ili pred inkvizicijskim sudom ili je rasprava napisana u kabinetu kao uputstvo onima koji su na terenu obavljali inkvizicijski posao.

Slično je i s ostalim stranim, osobito latinskim izvorima, čiji su tvorci protivnici liturgije na hrvatskom crkvenom jeziku i pobornici određenih političkih interesa. Primjerice, Toma Arhidakon, kao Bogu posvećena osoba, osobno sudjeluje u paljenju starohrvatskog sela Ostroga i ubijanju hrvatskog življa, rušenju njihove crkve, izbacivanju kostiju iz grobova starih Hrvata, mučenju i odvođenju življa u tamnice. On je mrzitelj svega što je gotsko (hrvatsko), osim otetih hrvatskih dobara. Zar izvor takva pisca ne treba kritiku? Njegov iskaz o braći Aristodiju i Mateju, sinovima Zorobabelovim, upravo potvrđuje njegovu neobjektivnost u poimanju krivovjerja.

Ni izvori kojima su tvorci franjevci nisu kritički obrađeni. Već do njihova doba bosanski su i humski kršćani uvelike izvikani kao krivovjerci. Sam je dolazak franjevacu u Bosnu zapravo njihov imperativ za širenjem reda i politički interes Mlečana. S druge strane, franjevci djeluju u Bosni upravo u doba kad je papinstvo u velikoj krizi (avignonsko sužanjstvo) i kad je Crkva

iznutra uzdrmana. U općoj nestašici klera u Bosni i Humu, franjevci nalaze potporu u svećenicima glagoljašima (*sacerdotes rustici*), liturgijskim i kulturnim nastavljačima tradicije srednjovjekovnih hrvatskih glagoljaša. U liturgijskom i kulturnom pogledu spomenuti su svećenici čuvali i nastavljali tradicije srednjovjekovnih hrvatskih glagoljaša po Bosni i Dalmaciji. Služili su se rimskim obredom, staroslavenskim jezikom, glagoljskim pismom, odnosno u Poljicama, Humu i Bosni, već od srednjeg vijeka, praktičnijom bosanicom. Djelovanje glagoljaša je na poseban način odražavalo individualnost hrvatskog naroda, pa su ih upravo zbog toga tuđinske vlasti i strani kulturni utjecaji, pod kojima su stoljećima bili Hum i Bosna, nastojali iskorijeniti. Teološko znanje tih narodnih svećenika, seljaka ređenih običajima domovine, to jest nekanonski, nije uvijek na visini intelektualnog odgoja franjevac, koji će ih nazivati *svećenicima jezgrašima*. To su bili revni i pobožni svećenici među kojima nije bilo otpadnika od vjere, pogotovo ne na neku nekršćansku sljedbu. Puk ih je poštivao kao revne pastire, pomalo sažalijevao i smatrao svojim pravim narodnim svećenicima, često i onima od pluga i motike. Svećenici glagoljaši cijelog su života smatrani nekom vrstom nižih kapelana, vezanih uz rodno mjesto i roditeljski dom, ali su u *krizno doba* bili dragocjena pomoć franjevcima, o čemu svjedoče i *Dubia* (nejasnoće), koje je fra Bartol Alvernski, vikar bosanskih franjevac, god. 1372. uputio papinskoj kuriji u Avignon. Ti glagoljaši ne znaju ni za *raskol*, već jednostavno ispovijedaju Krista i temelj vjere, kako nam svjedoče navedena franjevačka *Dubia*. U takvim upitima papinska im kurija priznaje krštavanje i vršenje drugih katoličkih službi, iz čega proizlazi da su krštavali i prije dolaska franjevac u Bosnu, a time ujedno da nisu ni krivovjerci. Službena ih, dakle, Katolička crkva priznaje svećenicima, ali ređenim *nekanonski*. Novija historiografija, osobito franjevačka, kategorički nijeće postojanje takvih ili sličnih svećenika, što je i razumljivo, jer bi u protivnom ispalo da su franjevci krštavali već kršteni bosansko-humski hrvatski puk. Treba upozoriti da sačuvani popis zabluda koje tobože bosanski *patareni* zajednički drže i vjeruju, ne može izdržati kritiku i da je sastavljen od općenitih pitanja raznih krivovjerja.

Kritičkim pristupom i stranim i domaćim izvorima naše bi se mišljenje u najkraćim crtama moglo ovako sažeti: Na temelju domaćih izvora, u prvom redu isprava bosansko-humskih vladara i velmoža, bosanski i humski srednjovjekovni kršćani nisu krivovjerci jer su priznavali sve sakramente. Oni su od početka istinski kršćani rimskog obreda koje su zbog jezičnih i političkih razloga mletačke i ugarske crkvene i svjetovne vlasti sve više otuđivale od Rima.

Milko BRKOVIĆ

POVIJESNE VEZE DVIJU PROVINCIJA FRANJEVACA KONVENTUALACA

Ljudevit Anton MARAČIĆ, *Prekomorski susreti: veze i odnosi*

Provincije sv. Antuna i sv. Jeronima franjevac konventualaca kroz stoljeća,

Provincijalat franjevac konventualaca, Sveti Duh – Zagreb, Zagreb, 2003., 194 str.

Nakon nedavno objavljenih knjiga *Maleni i veliki: franjevci konventualci u Istri* (Zagreb, 2001.) i *Malo čudo hrvatsko: hrvatski tragovi u Vječnom Gradu (u povodu 100. obljetnice Papinskoga hrvatskog zavoda sv. Jeronima, 1901.–2001.)* (Zagreb, 2001.) pred nama je nova ukoričena studija iz pera fra Ljudevita Antona Maračića, gvardijana samostana sv. Frane u Puli i dugogodišnjeg proučavatelja povijesti franjevac konventualaca na hrvatskim prostorima.

U uvodnom slovu, napominjući kako su “stoljećima živjeli navezani jedni na druge, franjevci konventualci Provincija sv. Antuna i oni sv. Jeronima, dugo vremena u istoj državi,

kao predstavnici dviju redovničkih ustanova istoga Reda a pod istom političkom vlašću” (5), autor podcrtava kako je ta činjenica razumljiv razlog obrađivanja navedene problematike. Rad na knjizi zasnovan je na prikupljanju i raščlambi arhivskih vrela, ponajprije arhivske dokumentacije koju je prikupio fratar Padovanske provincije sv. Antuna, povjesnik Antonio Sartori te koju je za tisak priredio njegov subrat Giovanni Luisetto (*Archivio Sartori. Documenti di storia e arte francescana*, Biblioteca Antoniana, Padova 1983.–1989.).

Djelo je podijeljeno na dvije temeljne cjeline koje obuhvaćaju dva odijeljena vremenska razdoblja: prvo (od srednjega vijeka do pada Mletačke Republike) te drugo od 1797. godine do suvremenog doba. Prva cjelina, naslovljena “Za vrijeme Mletačke Republike (od 13. do 18. stoljeća” (11–99) obuhvaća doba od početnih susreta i komunikacije u XIII. stoljeću do iščeznuća Serenissime s povijesne scene krajem XVIII. stoljeća. U to su doba na području Republike Svetoga Marka postojale dvije redovničke provincije franjevac konventualaca (uz ostatke nekadašnje Provincije Istoka, čiji su samostani bili okupljeni u Romanijsku provinciju). Poglavitito težište autorova istraživanja usmjereno je na ljude i njihova djela i prinose. Jedan od takvih primjera poznati je fra Jakov iz Pule, za kojega arhivska vrela kazuju da je bio službeni nadglednik prilikom izgradnje bazilike sv. Antuna u Padovi (XIII. st.). Posebno je bogat popis istarskih i dalmatinskih fratara koji su u tom razdoblju živjeli i boravili u nizu samostana Provincije sv. Antuna, ponajviše radi studija i specijalizacije. Plodove ove intelektualne razmjene autor podcrtava u poglavlju u kojem se opisuju znanstveni i drugi prinosi fratara s istočne obale Jadrana, od kojih se posebno izdvaja rad fra Ljudevita Traversarija iz Pirana (oko 1380. – oko 1450.), fra Franje Jakova Pritića iz Nina (umro oko 1522.) te napose fra Matije Ferkića iz Krka (1583.–1669.). Iz istoga razdoblja autor donosi dragocjen popis fratara iz Istre i Dalmacije, koji su kao mjesni poglavari služili diljem raznih samostana Provincije sv. Antuna. Naglašena je posebno učestala razmjena među provincijskim poglavarima te tako tijekom ovoga vremena bilježimo u Padovi kao ministre provincijale fra Ljudevita iz Pirana, fra Antuna Marcella de Petrisa iz Cresa (umro 1526.), izabranog za vrhovnog poglavara Reda u prijelomnim trenucima njegove povijesti, kada je prvi red sv. Franje službeno odvojen u dva posve samostalna ogranka. Jednako tako, iz Padove je više fratara djelovalo u Provinciji sv. Jeronima, gdje su bili birani za ministre provincijale, a među njima značajem se i prinosima izdvajaju fra Bartolomej de Sanctis iz Mletaka (biran 1466.–1472. i 1481.–1493.), fra Pacifik Carrara iz Padove (1513.–1517.), fra Dominik Bettoni iz Mletaka (1698.–1702.) i fra Stjepan Ferrari Cupilli iz Mletaka (dva mandata između 1770. i 1778. godine), gvardijan samostana sv. Frane u Splitu.

Niz je fratara iz Provincije sv. Antuna vršilo skrb dijecezanskih pastira, kao što su ninski biskup Horacije Belloti (1592.–1602.), pulski biskup Josip Bottari (1695.–1729.) i šibenski biskup Karlo Antun Donadoni (1723.–1756.). U sklopu ove cjeline autor se posebno podrobno zadržao na djelovanju propovjednika. U nizu istaknutih imena s obje strane izdvajaju se fra Julijan iz Milja (1457.–1509.) i fra Ivan Torre iz Pirana (oko 1650.–1713.), koji su kao propovjednici ostavili zapažene tragove diljem crkava Provincije sv. Antuna, ali i mnogo šire. Na osnovi arhivske dokumentacije autor na ovom mjestu donosi i pregled brojnih drugih fratara iz obiju provincija, koji su kao korizmeni ili adventski propovjednici nastupali po raznim franjevačkim ili dijecezanskim crkvama s obje strane Jadrana.

Pet stoljeća dugo razdoblje zajedničke povijesti bilo je obilježeno i djelovanjem fratara koji su svojom mirotvornom ulogom težili ublažiti često napeta stanja uzrokovana nepromišljenim političkim postupcima (npr. biskup Franjo Pritić u Hvaru za vrijeme hvarskog pučkog ustanka 1510.–1514.). Važnu ulogu fratri su imali i u vrijeme luteranizma, bilo da su djelovali kao pobornici ove vjerske reforme (fra Girolamo Galateo i fra Bartolomeo Fonzio u Piranu, fra

Baldo Lupetina i fra Julije Morato u procesima vođenim u Mlecima) ili kao inkvizitori u Kopru (npr. fra Fermo Olmo iz Mletaka).

Posljednji odsječak u prvoj cjelini autor posvećuje kulturno-umjetničkim vezama i prožimanjima, posebice izdvajajući primjer padovanskog fratra Antuna iz Lendinare, krasopisca Statuta pulske općine s kraja XV. stoljeća, te spominjući niz imena koji su kao slikari, glazbenici ili povijesni pisci djelovali u Istri i Dalmaciji tijekom prošlih stoljeća.

Drugo razdoblje (“Od propasti Venecije do danas: XIX. i XX. stoljeće”, 101–164), iako znatno kraće, ispunjeno je dramatičnim povijesnim zbivanjima, pokretima i progonima, ali i brojnim primjerima uzajamnosti i solidarnosti. U ovoj cjelini autor stoga ponajprije opisuje događanja, počevši od prijelomnih zbivanja u doba Napoleona, pokušaja austrijskog uplitanja u redovnički život, ponovnih zabrana i progona za Garibaldijeve Italije, sloma Austro-Ugarske Monarhije, ustroja novih država koje su definitivno razdvojile ove dvije provincije te privremeno njihove odnose dovele u stanje napetosti. U ovom se razdoblju izdvajaju istaknuta imena poput fra Francesca Peruzza iz Vicenze i fra Bonaventure Terrazzera iz Pirana, dvojice provincijala koji su 1827. godine potpisali sjedinjenje provincija sv. Antuna i sv. Jeronima, a koje će potrajati osamdeset godina (1827.–1907.).

Autor nije isпустиo povijesna događanja u doba buđenja nacionalnih strasti s obiju strana Ujedinjene provincije, što je dovelo i do nekih pojava diskriminacija (posebice u svezi sa službenom uporabom jezika). Podrobno je opisana posrednička uloga splitskog fratra Jeronima Granića, koji je kao padovanski kustos podržavao zahtjeve venetskoga dijela provincije, nastojeći ipak učiniti sve kako bi se – na kraju ipak bez uspjeha – održalo jedinstvo Provincije.

Događanja nakon 1918. godine predstavljala su nemali ispit kušnje u uzajamnim odnosima, posebice nakon nemilog događaja na Cresu (1919. god.), kada su hrvatski fratri – pod pritiskom karabinjera – bili prisiljeni napustiti samostan i mjesto. Autor je ova događanja pokušao predstaviti kroz izravna svjedočanstva očevidaca, kao što su, primjerice, splitski fratar Ignacije Aljinović i creski fratar Vittore Chialina. Nakon ovih zbivanja svaka je provincija nastavila svoj zasebni povijesni hod. Autor izdvaja utjecaj istarskih fratara koji su se nakon razjedinjenja priključili Padovanskoj provinciji, te objavljuje cjelokupan pregled dvadesetpetorice fratara iz Pirana, Pule, Cresa i drugih mjesta, koji su dali zapažene prinose Padovanskoj provinciji sv. Antuna sredinom i koncem XX. stoljeća. Poratne pak godine označene su i brojnim primjerima solidarnosti i potpomaganja od strane franjevaca Padovanske provincije, koji su nesebično podržavali niz financijskih pothvata subraće iz Hrvatske provincije sv. Jeronima. Takva su nastojanja – o tome svjedoči pregršt primjera – naznačila novo doba u uzajamnosti i povezivanju provincija koje spaja isto more.

Djelo Ljudevita Antona Maračića brižljivo je sročena studija, zasnovana na pomnom iščitavanju arhivskih vrela i dosadašnjih spoznaja historiografije. Pisana preglednim i nadasve čitkim stilom, studija o prekojadranskim susretima dviju provincija iz zaborava izvlači brojna imena i njihova djela i prinose što svojom zornošću posvjedočuju višestoljetni kontinuitet uzajamnosti, solidarnosti i prožimanja bratskih provincija franjevaca konventualaca. Ovim djelom, možemo zaključiti, obogaćeno je poznavanje prošlosti Reda franjevaca konventualaca i na hrvatskom i na talijanskom prostoru (Veneto), a proučavatelji hrvatsko-talijanskih povijesnih veza i prožimanja dobili su novo dragocjeno štivo koje pojašnjava jednu od važnih sastavnica u sklopu višestoljetnog prožimanja između dviju susjednih obala.

Lovorka ČORALIĆ

SVAKODNEVICA DONJIH KAŠTELA 1900.–1939.

Mladen DOMAZET – Marin VULETIN, *Donjokaštelanska svakodnevnica 1900.–1939.*, Difo, Zagreb, 2002., 288 str.

Autori monografije o donjokaštelanskoj svakodnevici dvojica su iskrenih zaljubljenika u svoj zavičaj i vrsnih poznavalaca kaštelanske baštine – Mladen Domazet, nastavnik povijesti u OŠ Don Lovre Katića u Solinu i Marin Vuletin, ravnatelj OŠ u Vrbi, inače nastavnik likovnog odgoja. Zavičajne monografije nisu novost u hrvatskoj historiografiji, ali povijest svakodnevce jest. Unatoč zavidnom broju izvrsnih znanstvenih radova i knjiga o povijesti Kaštela, razdoblje XX. stoljeća u razvoju ovog prostora slabo je dotaknuto. Stoga je monografija o svakodnevnom životu Donjih Kaštela u prva četiri desetljeća XX. stoljeća dobrodošlo osvježjenje u hrvatskoj historiografskoj produkciji. Rekonstrukcija običaja, problema, ozračja i stila života utemeljena je na proučavanju tiska, arhivske građe, fotografija, svjedočanstava i literature.

Pjesma *Kaštelansko lipo polje ravno* Mirka Vuletina iz 1903. godine i karta kaštelanskog područja čine jednostavan, a slikovit uvod u, školskim riječnikom rečeno, mjesto radnje. Prilog o početcima djelovanja društva *Bihač* na prijelazu XIX. i XX. stoljeća (9–12) čitatelja uvodi u prošlost kaštelanskog područja. Ovo je društvo svojim djelovanjem uvelike pridonijelo utvrđivanju podataka o ranosrednjovjekovnoj hrvatskoj povijesti, a u samim Kaštelima imalo je veliku potporu mještana. Poglavlje *Donja Kaštela od 1900. do 1914.* (13–20) ne predstavlja samo nisku važnijih zbivanja već i sliku onih pojava koje su ostavile najjači trag na život onovremenih Kaštelana. Podjednako su tu mjesta našle političke stranke, filoksera, veliki požar novskog i štafiličkog Gaja, uvođenje petrolejske ulične rasvjete i Halleyev komet. Na sličan je način obrađen i *Prvi svjetski rat* s mobilizacijom i nestašicom koju je donio, zelenim kadrom i epidemijom španjole na kraju (21–24). Ovu odmjerenost i sveobuhvatnost autori, na žalost, nisu uspjeli zadržati u dijelu pod naslovom *Donja Kaštela između 1918. i 1929. godine* s prenaplašenim političkim životom u odnosu na druge događaje (25–32), ali su je opet uspostavili u poglavlju *Donja Kaštela tridesetih godina*, gdje su zabilježene promjene koje je donijela elektrifikacija, vodovod i ubrzani razvoj, kao i promjene u općinskoj vlasti (227–232). Pod naslovom *Općina* autori donose kratki pregled razvoja lokalne samouprave u austrijskom razdoblju i popis općinskih načelnika od 1869. do 1944. godine (33–37). S obzirom na sadržaj, ovo je poglavlje ili barem njegov prvi dio svakako trebalo pomaknuti naprijed.

Dostojna je pažnja dana svim glavnim ustanovama i mjestima koja su predstavljala središta društvenog života. Prikazane su *škole* zajedno s učiteljima, nastavom, praznicima i svjedodžbama (37–42); *crkve* s pobožnošću koja je prožimala onovremene ljude, sakramentima, umjetničkim blagom i nezaobilaznim župnicima, čiji je ugled u onovremenim selima bio velik (47–66, 71–82); *Brce* ili *seoski trg* na kojem su se okupljali stanovnici, posebno glavari obitelji (43–46); *čitaonice* kao središta kulturnog i političkog života (95–100); *perivoji* koji su ondašnjim Kaštelima davali posebnu draž i ostavljali upečatljiv dojam na putnike, a koji su danas, na žalost, gotovo sasvim nestali (157–162); *šetnice* niz koje su Kaštelani uz obalu šetali poslije nedjeljne sv. mise, na blagdane, a mladost često i poslijepodnevim (217–220), te *grobља* na kojima je svatko jednom morao naći svoje mjesto (67–70). Nezaobilaznu ulogu u društvenom životu igrala su razna udruženja poput *bratovština* s vjerskim i socijalnim djelovanjem (83–86); *Hrvatskog sokola* kao sportske organizacije s jakim utjecajima političkih strujanja (101–106); *nogometnih klubova* (129–134); *pjevačkih društava* i *orkestarsa limene glazbe* (107–114).

Svoje mjesto u ovoj knjizi našli su običaji i događanja koji su označavali pojedina

razdoblja godine, a igrali su značajnu ulogu u obiteljskom i društvenom životu. Sliku društvenih običaja lijepo predočavaju *procesije* o brojnim blagdanima s bogatstvom svečanog ruha, molitvom i skrušenošću (87–90); *božićni običaji*, točnije običaji koji su obilježavali razdoblje od početka adventa do Sv. tri kralja, s pripremama, ognjem Badnje večeri, okićenim borom i jasicama, božićnim pjesmama, obiteljskim molitvama oko punog stola, blagovanjem, te pucanjem mužara (91–94); *društvene zabave* (119–124), prvenstveno plesovi, s modernim, ali i tradicionalnim melodijama, koji su obilježavali razdoblje od Sv. tri kralja do Pepelnice, a vrhunac im je bio *krnjeval* (125–128); *izletišta* i *druženja*, osobito u proljetno doba, u tada još nezagađenoj prirodi kaštelanskog polja (135–142); te proslava blagdana Gospe od Ružarija (187–188). Od dnevnih običaja posebno je mjesto zaslužio *popodnevi odmor* (151–152), dok se ostale navike i dnevni rituali mogu iščitati kroz drugim pitanjima posvećena poglavlja. Odabrani primjeri jelovnika s nekoliko izvornih recepata tek su upozorenje na raznovrsnost i bogatstvo *kuharske tradicije* kaštelanskih domaćica (153–156), uz napomenu autora kako postoji građa za kaštelansku kuharicu.

Briga za javne puteve, kanale i vodotoke, te održavanje prosjeka u gajevima, što je za zajednicu bilo nužno, iskazivana je besplatnim radovima stanovnika nekoliko puta u godini (*Kuluk*, 185–186). Posebno su prikazane *brodske, cestovne i željezničke veze* s Trogirom i Splitom, a preko tih veza i sa širim prostorima (189–192). Svoje je mjesto u knjizi našla i tridesetih godina uspostavljena *meteorološka postaja* s izvještajima na oglasnoj ploči (221–222).

O unutrašnjosti kuća svjedoči poglavlje *Tineli* (115–118). Iako je ova kućna prostorija bila najvažnije stjecište društvenog života, šteta je što je propušten pogled i na ostale prostorije u kojima se odvijao svakodnevni život, kao i na sliku vanjskog izgleda i veličinu kuća. Kaštelanske su kuće onog vremena, kao i nošnja i običaji, dobar oslonac za uočavanje isprepletenosti gradskog i seoskog u razvoju ovih mjesta. Bolja zastupljenost opisa vanjskog i unutarnjeg izgleda tradicionalnih kuća u Donjim Kaštelima bila bi značajna i zbog upravo pretjerane izgradnje kojom ova mjesta posljednjih desetljeća gube svoj vizualni identitet i kvalitetu stanovanja. Bogata muška i ženska *kaštelanska nošnja* detaljno je opisana, uz inventar jednog miraza (*dote*) iz 1913. godine (143–150). Upozoreno je i na promjene koje je u odijevanju donijela prva polovica XX. stoljeća. U razmatranju odnosa prema životu *humor* stanovnika Donjih Kaštela ima svoje nezaobilazno mjesto (223–226).

Temelj života i najčešće zanimanje onovremenih Kaštela predstavljeno je u poglavljima koja govore o *težaštini* (163–164), *poljodjelstvu* (165–168), *jematvi* (169–174) i *veletrgovini*, u prvom redu vinom (175–184). Obuhvaćene su i *obrtničke, trgovačke i ugostiteljske radnje u Donjim Kaštelima* (193–196), razvoj *turizma* koji je gospodarski osnažio ovo područje, ubrzao modernizaciju mjesta, običaja i nazora njegovih stanovnika (197–214), kao i *zanimljivosti* iz ugostiteljskog rada (215–216).

S najstarijom Kaštelankom iz tridesetih godina prošlog stoljeća – Marijom Žanić (233–236), otvara se galerija likova koji su obilježili život Donjih Kaštela u prvoj polovici XX. stoljeća, predstavljenih kratkim biografijama (237–251). Knjiga je upotpunjena popisom izvora i literature (261–263), popisom vlasnika fotografija objavljenih u knjizi (264), rječnikom upotrijebljenih lokalnih izraza (265–267), kazalom imena (269–275), te sažetcima na engleskom, talijanskom i njemačkom jeziku (277–283). Knjiga je pisana jasnim i jednostavnim stilom, a tekstovi su relativno kratki u odnosu na obilje slikovnog materijala kojim je bogato ilustrirana. Izgledom i sadržajem pristupačna je i zanimljiva svakome, ne samo znanstvenicima.

Problematika iznesena u ovoj knjizi možda je mogla biti bolje razrađena, a sadržaj logičnije raspoređen. Moglo bi se napomenuti i kako su neki vidovi svakodnevnog života propušteni, kao i solidnija analiza pojedinih običaja i kvalitete življenja, no uloženi trud i

doprinos koji su autori ovim radom dali poznavanju života Kaštela u prošlosti, daleko je veći nego eventualni propusti, te knjiga u cjelini zaslužuje visoku ocjenu. Valja istaknuti napor koji su uložili traženjem i ispitivanjem živih svjedoka kako bi utvrdili koje su osobe zastupljene na skupnim fotografijama. Objavljivanjem velikog broja fotografija koje o svakodnevici svjedoče i bolje od teksta, zatim objavljivanjem proglasa, potvrda, oglasa i brojnih drugih manjih izvora, te bilježenjem sjećanja, autori su ujedno za budućnost sačuvali ono što bi s umiranjem starijih osoba već za nekoliko godina moglo nestati.

Zdravka JELASKA MARIJAN

ZBORNİK ODSJEKA ZA POVIJESNE ZNANOSTI ZAVODA ZA POVIJESNE I DRUŠTVENE ZNANOSTI HAZU U ZAGREBU

(Sv. 19, Zagreb, 2001., 364 str.)

I ove godine Odsjek za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti obogatio nas je još jednim izdanjem svoga *Zbornika*, u kojem se donose prilozi iz područja nacionalne povijesti od srednjega vijeka do kraja 19. stoljeća.

Zbornik je podijeljen u tri dijela. Prvi dio obuhvaća izvorne znanstvene radove devetero autora. U drugom dijelu donesene su ocjene i prikazi pojedinih znanstvenih izdanja, a treći, posljednji dio posvećen je uspomeni na dvojicu značajnih povjesničara, Vladimira Koščaka i Pála Engela.

“Analiza Bufallisove genealogije na temelju povijesnih izvora” (str. 1–22) rad je Mladena Andreisa, koji na temelju povijesnih izvora analizira genealogiju roda Buffalis što ju je sastavio trogirski bilježnik iz 18. stoljeća Jeronim Buffalis. Autor posebno analizira razdoblje 13. i 14. stoljeća u kojem je Buffalis u svojoj genealogiji pokušao povezati svoje pretke sa Šubićima i Arpadovićima. Pritom nastoji utvrditi kronološku vjerodostojnost Buffalisovog rodoslovlja kao i potvrdu navedenih rodbinskih veza, a uz to prikazuje i identifikaciju pripadnika roda Buffalis u djelima o povijesti Trogira.

Krešimir Kužić u radu “Prikazi koplja te luka i strijele na srednjovjekovnim nadgrobnim spomenicima iz Dalmatinske zagore” (str. 23–34) upoznaje nas s dvije vrste najstarijeg oružja, koje su upotrebljavali srednjovjekovni stanovnici Dalmatinske zagore. Nakon što je u uvodnom dijelu klasificirao oružje i upoznao nas s latinskim i hrvatskim nazivima za pojedine njegove podvrste, autor je dao i opis oružja prikazanog na kamicima, i to opis koplja s kamika u selu Bisku i kod crkvice sv. Mihovila u selu Konjsko, a opis luka i strijele s kamika kod crkve sv. Mihovila u Mitlu i u selu Prgomet, pokušavajući također datirati navedene prikaze. U zaključnom dijelu rada autor je naveo razloge odbacivanja ovog oružja.

Kroz hrvatsku historiografiju podrijetlo i položaj kmeta koji se spominje u Vinodolskom zakonu, tumačeni su vrlo različito. Autor rada “Podrijetlo i uloga kmeta u vinodolskom društvu XIII. stoljeća” (str. 35–81) Maurizio Levak ponudio nam je još jedno objašnjenje bazirano na usporedbi vinodolskog područja s drugim pograničnim područjima ugarsko-hrvatske države, u kojima je postojao izgrađen sustav utvrda s kraljevim vojnim posadnicima – gradokmetima (*iobagiones castris*). Autor je nastojao rekonstruirati vinodolsko društvo u doba nastanka Zakona i dati svoje viđenje podrijetla kmetova u vinodolskom društvu, uočavajući da kmetovi Vinodolskog zakona nisu više gradokmeti, niti su još kmetovi klasičnog feudalizma, već predstavljaju

prijelazni sloj u razvoju klasičnog feudalnog poretka u Vinodolu.

Sabine Florance Fabijanec svojim radom "Pojava profesije mercator i podrijetlo trgovaca u Zadru u XIV. i početkom XV. stoljeća" (str. 83–125) upoznaje nas s poslovnim životom kasnosrednjovjekovnog Zadra. Autorica razmatra pojavu i zemljopisno podrijetlo profesionalnih poslovnih ljudi poznatih pod latinskim nazivom *mercatores*. Uz pomoć opće definicije pojma trgovca iz 15. stoljeća, autorica je uočila posebnu društvenu grupu koju su činili *mercatores*, a koji su se razlikovali od novčara, bankara i drugih poduzetnika. Nadalje, iznosi kratak pregled pojavljivanja profesionalnih trgovaca u zadarskim i dalmatinskim izvorima, a zatim na temelju uzorka od stotinjak imena osoba tituliranih u izvorima kao *mercatores de Iadra*, analizira etnički razloz trgovačkog sloja u Zadru od kraja 13. do četrdesetih godina 15. stoljeća. U posljednjem poglavlju bavi se djelovanjem stranih poslovnih ljudi u Zadru. Autorica je ovim radom nastojala prikazati zastupljenost različitih skupina među trgovcima u Zadru i razlike u njihovu pojavljivanju u usporedbi s političkim prilikama.

Glavni cilj rada "A Contribution to Research on the Historical Geography of the First Extant 'Reambulation' Sketch from the Carpathian Basin" [Prilog istraživanju historijske geografije najstarije sačuvane reambulacijske skice iz Karpatske kotline] (str. 127–141) autorice Andree Kiss bio je točnije utvrditi lokaciju toponima koji se nalaze na sačuvanoj skici. Uz pomoć naziva triju posjeda i nekih konkretnih objekata poput drveta, rijeka, potoka, te "velike ceste", autorica pretpostavlja da se skica odnosi na područje jugoistočnog dijela Križevačke županije u kasnom srednjem vijeku.

Tijekom prošlosti jedni od glavnih aktera u pomorsko-trgovačkoj razmjene između dviju jadranskih obala bili su hrvatski kapetani i paruni brodova kojima se pozabavila Lovorka Čoralić u svom radu "Iz pomorske prošlosti istočnog Jadrana: tragovima hrvatskih kapetana i paruna brodova u Mlecima" (str. 143–182). Autorica je na osnovu gradiva pohranjenog u mletačkom Državnom arhivu (oporuke, inventari, katastarski spisi) i Bratovštini sv. Jurja i Tripuna (knjige izvješća s godišnjih skupština udruge), prikazala vremenski tijek i učestalost nazočnosti hrvatskih paruna i kapetana u Mlecima, način njihova bilježenja u vrelima, njihovo podrijetlo, mjesto stanovanja, odnos sa sunarodnjacima (obitelj, prijateljstva, poslovne veze), vjerski život, gospodarske mogućnosti i oblike poslovanja, veze s domovinom, te oblike uključenosti u hrvatsku nacionalnu Bratovštinu sv. Jurja i Tripuna.

Svojim radom "Gradska kultura u djelima Jurja Habdelića" (str. 183–213) Zrinka Nikolić provela nas je kroz život sjeverozapadne Hrvatske u 17. stoljeću. Na osnovi Habdelićeva djela *Pervi otca nassega Adama greh*, autorica istražuje narodnu kulturu, osobito gradsku, od stanovanja, preko mode, kuhinje i zabave do pučkih vjerovanja.

Tihana Luetić u svome prilogu upoznaje nas s radom Šime Ljubića u razdoblju od 1867. do 1878., kada je bio upravitelj Zemaljskog narodnog muzeja u Zagrebu (str. 215–261). Oslanjajući se najvećim dijelom na službenu korespondenciju iz Arhiva HAZU i Arhiva Arheološkog muzeja u Zagrebu, autorica je nastojala rekonstruirati Ljubićev znanstveni i administrativni rad u arheološkom odjelu Muzeja i njegov izbor na određene muzejske funkcije, odnose s muzejskim osobljem, svakodnevni život u Muzeju, te naglasiti Ljubićevu ulogu u stvaranju i uređenju Arheološkog muzeja.

Radom Tomislava Markusa "Devet dokumenata o političkim i državnopravnim zahtjevima hrvatsko-slavonskih županija početkom 1861. godine" (str. 263–289) završava prvi dio *Zbornika*. Autor donosi izvorne dokumente – predstave četiriju hrvatsko-slavonskih županija (Varaždinske, Križevačke, Virovitičke i Riječke), nastale od siječnja do ožujka 1861. Predstavke su upućene kralju, banu Šokčeviću, predsjedniku Dvorskog dikasterija I. Mažuraniću i drugim hrvatskim i mađarskim županijama, te stanovništvu u Dalmaciji. One izražavaju bitne

zahtjeve hrvatske političke javnosti nastale nakon popuštanja političkog pritiska bečkog središta i njegova odustajanja od otvorene germanizacije i centralizacije.

U odjeljku *Ocjene i prikazi* (str. 291–347) objavljeni su prikazi 8 knjiga i zbornika te 10 svezaka časopisa.

Zbornik nas je i ove godine obogatio s nekolicinom izvornih znanstvenih radova i na taj način još jednom podsjetio na neiscrpnost tema kojima obiluje hrvatska povijest.

Arijana KOLAK